

The Necessity of Protection of Mountains in International Law (Original Research)

Mohammad Feily *
Ali Mashhadi **

(DOI) : 10.22066/cilamag.2024.1988298.2374

Date Received: 23 Jan.2022

Date Accepted: 18 Sep.2024

Abstract

Environmental issues are increasingly recognized as major international challenges, emerging as primary concerns not only for environmental activists but also for government leaders worldwide. It is evident that, in the near future, the fundamental sources of conflict among states will primarily involve environmental and natural resource issues. Within this context, mountains hold a unique significance due to their critical role in ecosystems. However, they have received insufficient attention, resulting in their delicate structures being particularly vulnerable to damage and degradation. Clearly, leveraging the frameworks of international law can facilitate the prevention of further harm and the restoration of existing damages. Notably, several European countries have already enacted legal measures in this domain, yielding positive outcomes.

Keywords

International Law, International Environmental Law, Environmental Protection, Environmental Treaty, Mountain, Mountain Ecosystem.

* Corresponding Author, PhD Student in International Law, Faculty of Law, Qom University, Qom, Iran; miladfeily75@gmail.com

** Associate Professor, Department of International Law, Faculty of Law, Qom University, Iran; droitenviro@gmail.com

ضرورت حفاظت از کوهستان‌ها در حقوق بین‌الملل (پژوهشی)

محمد فیلی *

علی مشهدی **

(DOI) : 10.22066/cilamag.2024.1988298.2374

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۴

چکیده

امروزه مسائل زیست‌محیطی، یکی از مهم‌ترین چالش‌های بین‌المللی به شمار می‌آید و یکی از اولویت‌های سران دولت‌ها نیز شده است. شکی نیست در آینده‌ای نه‌چندان دور، ریشه اصلی اختلاف دولت‌ها همانا مسائل زیست‌محیطی و منابع طبیعی خواهد بود. در این میان کوه‌ها به واسطه نقش بی‌بدیلی که در اکوسیستم ایفا می‌نمایند از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردارند؛ با این حال، کمتر در کانون توجه‌ها قرار گرفته‌اند و به همین علت، ساختار شکننده آن‌ها بیش از پیش در معرض آسیب و تخریب قرار می‌گیرد. با استفاده از ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل می‌توان نسبت به جلوگیری از تخریب بیشتر و احیای خسارات وارد شده اقدام نمود چه اینکه هم‌اکنون نیز در این حوزه اقدامات حقوقی پاره‌ای از کشورهای اروپایی اثرات مثبتی نیز داشته است.

واژگان کلیدی

حقوق بین‌الملل، حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، حفاظت از محیط‌زیست، معاهدات زیست‌محیطی، کوه، اکوسیستم کوهستان

* نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران

miladfeily75@gmail.com

droitenviro@gmail.com

** دانشیار دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران

مقدمه

حقوق بین‌الملل، مبتنی بر تعهدات میان دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی است و بر همین اساس تا مدت‌ها، قوانین و مقررات آن نسبت به مسائل زیست‌محیطی، کاملاً بی‌اعتنا بود تا آنکه به سبب وقوع تغییرات بنیادین در زیست بین‌المللی، اهمیت حمایت از آن‌ها به مدد ابزارهای حقوقی بین‌المللی بر جامعه بین‌الملل روشن شد.^۱ در سال‌های اخیر نیز ادبیات حقوقی بین‌الملل در راستای حمایت از محیط‌زیست توسعه یافته است به نحوی که در برخی از حوزه‌های حقوق بین‌الملل محیط‌زیست حتی تورم قوانین و مقررات دیده می‌شود.^۲ با اینکه ماهیتاً قوانین و مقررات حقوق بین‌الملل، تابعی از اوضاع و احوال جامعه بین‌المللی است و نسبت به سایر شاخه‌های علم حقوق از چالاک‌ی و پویایی بیشتری برخوردار است، در برخی موارد، سرعت شکل‌گیری هنجارهای بین‌المللی در مقایسه با دغدغه‌هایی که شدیداً گریبانگیر زیست بین‌المللی شده‌اند، قابل قبول نبوده است و حتی بعضاً این مسائل در شمار موضوعات فوری هم تلقی نشده‌اند.^۳ مسئله تخریب اکوسیستم کوهستان‌ها نیز از همین مسائل محسوب می‌شود و با نگاهی اجمالی به اسناد حقوقی بین‌المللی می‌توان به سادگی دریافت که اصولاً مسئله مذکور، مغفول مانده است. این غفلت، در خصوص کشورهای اسلامی که غالباً از وجود کوه‌ها بهره‌مند هستند و مضافاً در قرآن کریم نیز بارها به صراحت به اهمیت و جایگاه آن‌ها اشاره شده است،^۴ اهمیت دوچندانی پیدا می‌کند.

می‌توان آغاز تحولات حقوق بین‌الملل و به‌طور خاص، حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در حوزه حفاظت از سامانه‌های مختلف زیست‌محیطی را اجلاس استکهلم در ۱۹۷۲ دانست.^۵ درباره چگونگی تأثیر آن بر روند معطوف‌شدن توجه بین‌المللی به محیط‌زیست به قدر کافی قلم‌فرسایی شده است.^۶ مطلبی که در این نوشتار دارای اهمیت است، رابطه نزدیک و مستقیم اجلاس یادشده بر شکل‌گیری یکی از مهم‌ترین معاهدات مرتبط با حفاظت از مناطق کوهستانی، موسوم به *معاهده حفاظت از آلپ*^۷ است که نه تنها یکی از نخستین و جامع‌ترین معاهدات زیست‌محیطی در خصوص حفاظت از مناطق کوهستانی است، بلکه منجر به تحرک و تشویق سایر دولت‌ها در مناطق مختلف

۱. سیدعباس پورهاشمی و بهاره ارغند، *حقوق بین‌الملل محیط‌زیست*. (تهران: نشر دادگستر، ۱۳۹۲)، ۲۲.

۲. سحر زارعی، *نظام مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال خسارات زیست‌محیطی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۹۰، ۱۰۳.

۳. فرهاد دبیری، سیدعباس پورهاشمی و فخرالضحی روستا، «بررسی اصول و مفاهیم حقوق بین‌الملل محیط‌زیست با نگاهی به توسعه پایدار»، *علوم و تکنولوژی محیط‌زیست* ۱۱، ۳ (۱۳۸۸).

۴. برای مثال، ن.ک: آیه ۳۱ سوره انبیاء، آیات ۶ و ۷ سوره نباء و آیه ۱۰ سوره لقمان.

۵. Philippe Sands, *Principles of International Environmental Law*, 2nd ed. (Cambridge Publication, 2003).

۶. ن.ک: سیدعباس پورهاشمی، *دیپلماسی محیط‌زیست و تأثیر آن بر تعاملات بین‌المللی و صلح جهانی*، (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۶) و علی مشهدی، *حق بر محیط‌زیست سالم: الگوی ایرانی-فرانسوی*، (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۲).

۷. Convention on the Protection of the Alps

برای ایجاد چنین سازکار حقوقی جهت حفاظت از اکوسیستم کوهستان‌ها شده است. گفتنی است که افزون بر معاهدات، حقوق نرم که عموماً در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، نسبت به سایر منابع نقش پررنگ‌تری ایفا می‌نماید نیز به مسئله حفاظت از کوه‌ها پرداخته است که با توجه به گستردگی منابع آن، به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره خواهد شد.

امروزه اهمیت پرداختن به مسائل زیست‌محیطی بر کسی پوشیده نیست؛ این مهم خصوصاً در سال‌های اخیر و با توجه به گستردگی آثار عدم توجه به حفاظت محیط‌زیست، بیش از پیش آشکار شده است. به همین سبب، ضرورت دارد تا کوهستان‌ها به‌عنوان یکی از وسیع‌ترین و مؤثرترین اجزای محیط‌زیست، در کانون توجه‌ها قرار گیرد. افزون بر این، نظر به اینکه اغلب کوهستان‌ها فراتر از مرزهای سیاسی قرار دارند، به‌صورت بالقوه دربردارنده مسائلی هستند که به بیش از یک دولت مرتبط می‌شوند و بر همین اساس مقتضی است از منظر هنجارهای بین‌المللی به نحوه حفاظت از آن‌ها پرداخته شود تا علاوه بر اینکه حمایت از زیست‌بوم کوهستانی به حداکثر برسد، از تولید اختلافات سیاسی میان کشورهای ذی‌مدخل نیز جلوگیری شود.

ضرورت فوق، همچنین درباره کوهستان‌های داخلی وجود دارد. توضیحاً اینکه بر اساس اصل وحدت زیست‌بوم، هر فعل و ترک فعل زیان‌بار علیه محیط‌زیست هر کشور می‌تواند متضمن ضرر علیه زیست‌بوم در کلیت آن نیز باشد. از همین رو تعهدات زیست‌محیطی مرتبط، در خصوص کوهستان‌های داخلی که ابعاد فرامرزی ندارند نظیر زاگرس و البرز نیز قابلیت اعمال دارند؛ خصوصاً اینکه با عنایت به ماهیت حقوق بین‌الملل محیط‌زیست که بخش قابل توجهی از آن را قواعدی موسوم به حقوق نرم تشکیل می‌دهد و این دست از هنجارها مختص به اعضای معاهدات خاصی نیستند و اصولاً قابلیت اعمال بر تمامی کشورها را دارند.^۸

به‌طور کلی روش تحقیق در حقوق بین‌الملل در سه سطح توصیفی، هنجاری و فراحقوق بین‌المللی انجام می‌شود.^۹ در نوشتار حاضر با بهره‌گیری از روش نخست، ضمن مطالعه و تبیین مقررات موجود در حقوق بین‌الملل، به تحلیل عملکرد و کارآمدی آن مقررات پرداخته شده است. بر این اساس، این نوشتار به دو قسمت اصلی تقسیم می‌شود؛ ابتدا ضمن تعریف کوه به پاره‌ای از مهم‌ترین فواید این سامانه زیست‌محیطی و تهدیداتی که متوجه آن است پرداخته و در قسمت دوم نیز حفاظت از کوهستان‌ها در حقوق بین‌الملل بررسی می‌شود.

۸. منصور آیرم و حجت سلیمی ترکمانی و محمد موسی‌زاده، «جایگاه حقوق نرم در رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی از منظر پوزیتیویسم حقوقی»، پژوهش‌های حقوقی، ۲۲، ۵۳ (۱۴۰۲).

۹. فرناندو تسون، فلسفه حقوق بین‌الملل، ترجمه: محسن محبی (تهران: انتشارات شهر دانش، ۱۳۹۴)، ۲۵.

۱. مفاهیم، اهمیت کوه‌ها و چالش‌ها

به نظر می‌رسد در تعریف کوه و مناطق کوهستانی، چالش مهمی وجود نداشته باشد و به‌صرف نام‌بردن نیز غالباً معنا و مفهوم آن‌ها به ذهن متبادر می‌شود. با وجود این در ادامه به یکی از مشهورترین و در عین حال، مقبول‌ترین تعاریف اشاره می‌شود.

۱-۱. مفهوم و اهمیت

فرهنگ لغت جدید دانشگاه ویستر^{۱۰}، کوه را توده خشکی که به‌وضوح بالاتر از مناطق اطرافش است و از حیث ارتفاع نیز بلندتر از تپه است، تعریف می‌نماید.^{۱۱} کوه‌ها در تمامی قاره‌ها یافت می‌شوند و مطابق مطالعات، حدود ۲۶٪ سطح کره زمین را پوشش داده‌اند. بسیاری از کوه‌ها حاصل فعالیت‌های آتش‌فشانی هستند و از همین رو به هنگام تشکیل، مقادیر زیادی از گدازه‌های آتش‌فشانی به‌صورت لایه‌های ضخیم و نازک بر روی سطح این قسم از کوه‌ها وجود دارد. به مرور زمان، گدازه‌های مذکور، تبدیل به خاک‌های آتش‌فشانی می‌شوند که سرشار از مواد معدنی مفید برای پرورش انواع گیاهان و درختان مختلف هستند و همین خاک بسیار غنی منجر به ایجاد جنگل‌های انبوه می‌شود که آشیانه گونه‌های متنوع حیوانی و گیاهی است.^{۱۲}

کوه‌ها همچنین نقش برج‌های آبی را نیز ایفا می‌نمایند؛ بدین ترتیب که غالباً هوای سرد که در ارتفاعات کوه‌ها سرد و متراکم می‌شود، منتهی به ایجاد باران می‌شود و به همین سبب مناطق کوهستانی، اکثراً سهم بیشتری از بارش‌ها را به خود اختصاص می‌دهند. در برخی مناطق نیز شدت دریافت بارش‌ها به قدری است که منجر به ایجاد رودهای فصلی یا دائمی می‌شود.^{۱۳} از طرفی غالب رودهای پرآب دائمی فرامرزی، سرچشمه کوهستانی دارند؛ رودهایی که بدون شک نقش بی‌بدیلی در اقتصاد مناطق تحت تأثیر خویش دارند و حتی می‌توان گفت که علت وجود اقتصادهای کشاورزی وابسته به رودها در برخی مناطق، کوه‌ها هستند. برای مثال، رود سند که از کوه‌های هیمالیا سرچشمه می‌گیرد، سبب ارتزاق نزدیک به یک صد و سی میلیون کشاورز پاکستانی است که در حاشیه این رودخانه به شالی‌کاری و پرورش برنج مشغول هستند. پاکستان تنها کشوری نیست که از این رودخانه بهره می‌برد، بلکه بنگلادش و هند نیز از آن منفعت زیادی در راستای صنعت کشاورزی خویش به دست می‌آورند. در کوتاه سخن می‌توان گفت که کوه‌های هیمالیا

10. Webster's Dictionary

11. Merriam-Webster. (n.d.). Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mountain>, last accessed on January 22, 2023.

۱۲. ربیع بدیعی، جغرافیای مفصل ایران (تهران: نشر اقبال، ۱۳۷۸)، ۶۷.

۱۳. همان.

باعث ایجاد شبکه کشاورزی پایدار و پررونق شده‌اند.^{۱۴} در امریکای مرکزی، تقریباً تمام توسعه اقتصادی منطقه آتاکاما^{۱۵} وابسته به نهرهای کوچکی است که از کوه‌های آند سرچشمه می‌گیرند. در اروپا نیز کوه‌های آلپ سرچشمه و منبع بسیاری از رودخانه‌ها مانند راین و دانوب هستند. در شرق آفریقا، رود مارا^{۱۶} که تنها رود و منبع دائمی تأمین‌کننده آب در شمال تانزانیا برای انواع مختلف گونه‌های گیاهی و جانوری است، از کوه‌های ریفت سرچشمه می‌گیرد. می‌توان چنین نتیجه گرفت که بیشتر رودهای دنیا از کوه‌ها سرچشمه می‌گیرند و بر همین اساس، بیش از نیمی از جمعیت ساکن کره زمین برای تهیه غذا، تأمین برق، پایداری صنایع و از همه مهم‌تر، آب آشامیدنی به صورت کاملاً مستقیم به کوه‌ها وابسته هستند.^{۱۷} افزون بر این، کوهستان‌ها به علت مناظر زیبای طبیعی که ایجاد می‌نمایند یکی از مناطق به‌شدت گردشگرپذیر هستند که جاذبه آن نیز رو به افزایش است. مضافاً برخی از کوه‌ها حاوی مقادیر چشمگیری از فلزات گران‌بها مانند طلا، کادمیم، زینک و نظایر آن هستند. همچنین کوهستان‌ها محل زندگی جمعیت قابل‌توجهی هستند به‌ویژه در کشورهای کوهستانی مانند قرقیزستان، قزاقستان، تاجیکستان و منطقه موسوم به کاریات واقع در اروپا که حدود شانزده میلیون نفر را در خود جای داده است.^{۱۸}

۱-۲. چالش‌ها و تهدیدات

فشارهای گوناگونی بر اکوسیستم کوهستان‌ها وارد می‌شود. به واسطه شیب‌های تند، ارتفاع زیاد و ویژگی‌های دیگر آن‌ها، مناطق کوهستانی ذاتاً آسیب‌پذیر هستند و فعالیت‌های انسانی در بسیاری از این مناطق، موجب خطری برای آن‌ها و خسارت‌های جدی است که متضمن از بین بردن قابلیت کوهستان‌ها برای ایفای نقش‌های اکوسیستمی آن‌ها و تأمین منافع برای انسان‌ها است.^{۱۹} فشارهای ناشی از جمعیت انسانی در کنار خطرات طبیعی مانند تغییرات اقلیمی، منجر به افزایش تمایل کشاورزانی که همچنان از روش‌های سنتی کشت و زرع استفاده می‌کنند به زراعت در مناطق

14. Yuka Makino, Sara Manuelli, and Lindsey Hook. "Accelerating the movement for mountain peoples and policies." *Science* 365, 6458 (2019): 1084-1086.

15. Atacama

16. Mara

17. Mountain Partnership Secretariat. Open-ending Scientific Committee for the International Year of Sustainable Mountain Development. 2022. Rome. Available at: <https://www.fao.org/mountain-partnership/internationalyear2022/oesc/en/>, last accessed on June 6, 2022.

18. Rosalaura Romeo, Flavia Grita, Fabio Parisi, and Lauro Russo. *Vulnerability of mountain peoples to food insecurity: updated data and analysis of drivers*. Food & Agriculture Org., (2020) 118 .

19. United Nations General Assembly. Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Seventieth Session. A/RES/70/1. Available at: <https://undocs.org/A/RES/70/1>, last accessed on June 23, 2022.

کوهستانی شده است و همین امر مشکلات فراوانی برای حیات وحش موجود در کوهستان و زندگی جمعیت ساکن مناطق پایین دست رودها ایجاد کرده است.^{۲۰}

جنگل‌های کوهستانی نیز به‌طور مداوم برای مصارف گوناگون و غالباً برای تبدیل آن‌ها به زمین‌های زراعی و کشاورزی نابود می‌شوند. همین امر هم آثار مخرب دیگری برای محیط‌زیست دارد، مانند فرسایش خاک، افزایش حدوث سیلاب‌ها و طغیان رودخانه‌ها، افزایش آلودگی رودها و به‌طور خاص، آلودگی‌های ناشی از مواد شیمیایی.^{۲۱}

فعالیت‌های سنگین بهره‌برداری از مواد معدنی و برخی فلزات گران‌بها در کوهستان‌ها، خسارات متعدد زیست‌محیطی به‌ویژه در زمینه آلودگی آب رودخانه‌هایی که سرچشمه آن‌ها در کوه است، ایجاد کرده و همین اثرات منفی نیز موجب اختلاف میان برخی کشورها شده است. این دست از اختلافات به شکل محسوس‌تری میان کشورهای رخ می‌دهد که فعالیت‌های معدنی آنان باعث آلودگی سرچشمه رودهایی که مشترک میان چندین کشور هستند شده است.^{۲۲}

گفتنی است که در برخی موارد، کوهستان‌ها به‌عنوان محل تخلیه زباله و مواد سمی انتخاب شده‌اند، مانند تخلیه زباله‌های هسته‌ای در ارتفاعات کوهستان‌های قزاقستان. یکی از تهدیدات اصلی این گونه اقدامات، آلودگی احتمالی رودهایی که از ارتفاعات سرچشمه می‌گیرند بر اثر زباله‌های خطرناک است.^{۲۳}

گردشگری [فراطی] نیز یکی از تهدیدات جدی نسبت به اکوسیستم کوه‌ها است. امروزه حتی دورافتاده‌ترین کوه‌های دنیا نیز مقصد گردشگران هستند و گردشگری علی‌رغم منافع اقتصادی فراوان برای کشورها، متضمن آثار منفی جدی است. برای مثال، اغلب کوه‌هایی که مقصد گردشگران هستند توسط انسان‌ها دچار تغییرات عظیمی مانند جنگل‌زدایی دامنه آن‌ها برای ایجاد هتل و استراحتگاه کوهستانی می‌شوند. از طرفی ساخت و سازهای مذکور، افزون بر از بین بردن تنوع زیست‌محیطی کوهستان‌ها، منجر به آلودگی آب و رودهای ناشی از آن می‌شود چرا که غالباً فاضلاب هتل‌ها و اقامتگاه‌های کوهستانی به همین منابع آبی تخلیه می‌شود. همچنین فعالیت گردشگران منجر به تضعیف پایداری یخچال‌های طبیعی موجود در کوهستان خواهد شد. به‌طور کلی، صنعت پرسود گردشگری موجب تخریب اکوسیستم موجود در کوهستان می‌شود که

20. United Nations Conference on Sustainable Development. The Future We Want. UN Doc. A/RES/66/288, 53. Available at: <https://sustainabledevelopment.un.org/rio20/futurewewant>, last accessed on June 11, 2022.

۲۱. محمد فیلی، *تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در مراقبت از جنگل‌ها با تأکید بر پدیده آتش‌سوزی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۸، ۵۴.

22. United Nations General Assembly. Resolution Adopted by the General Assembly on 16 December 2021—International Year of Sustainable Mountain Development, 2022. Seventy-sixth Session. A/RES/76/129. Available at <https://undocs.org/A/RES/76/129>, last accessed on March 21, 2022.

23. Ibid

در بردارنده آثار منفی بسیاری مانند بهمن و رانش زمین است.^{۲۴}

جنگ‌ها اعم از بین‌المللی و غیربین‌المللی نیز عواقب بسیار مضر بر اکوسیستم، حیات و جمعیت انسانی ساکن کوهستان‌ها دارد. گزارش‌های فائو حکایت از این حقیقت دارد که بسیاری از نبردها در مناطق کوهستانی به وقوع می‌پیوندد. اخیراً نیز بسیاری از جنگ‌ها در مناطق کوهستانی به وقوع پیوسته است، مانند درگیری‌های نظامی در کشمیر، کردستان و افغانستان. انفجارات ناشی از جنگ‌ها، علاوه بر از بین بردن مناظر طبیعی و بافت خاک کوه‌ها، منجر به نابودی پوشش گیاهی آن نیز می‌شود که همین امر به نوبه خود منتهی به تلف شدن بسیاری از گونه‌های جانوری وابسته به پوشش گیاهی مذکور می‌شود که بعضاً در معرض خطر انقراض هستند.^{۲۵}

۲. حفاظت از کوهستان‌ها در حقوق بین‌الملل به موجب معاهدات

به‌طور کلاسیک، بر مبنای ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری، منابع اصلی حقوق بین‌الملل عبارت‌اند از معاهدات بین‌المللی اعم از عام و خاص، عرف بین‌المللی و اصول کلی حقوق که ملل متمدن به رسمیت شناخته‌اند و در کنار منابع مذکور، رویه قضایی و دکترین نیز منابع فرعی حقوق بین‌الملل تلقی می‌شوند.^{۲۶} بر همین اساس برای مطالعه وضعیت نظام حقوق بین‌الملل نسبت به مسئله کوهستان باید به ترتیب هر یک از این منابع را بررسی و واکاوی کرد. مسائل زیست‌محیطی که بخشی از آن‌ها تحت لوای حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به بحث و بررسی گذاشته می‌شوند، دارای مبنای اصطلاحاً حقوق نرم هستند و به همین سبب، بررسی وضعیت اسناد حقوق نرم برای تبیین دقیق وضعیت مقررات نسبت به کوهستان‌ها در حقوق بین‌الملل، کاملاً ضروری خواهد بود.

با توجه به این مراتب، در ادامه به بررسی دقیق‌تر و جزئی‌تر منابع حقوق بین‌الملل در حوزه حفاظت از کوهستان‌ها پرداخته خواهد شد؛ با این توضیح که نه‌تنها در این حوزه خاص از حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، بلکه کلیت ساحت حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به واسطه جوانی این شاخه از حقوق بین‌الملل، با کمبود منابع روبه‌روست؛ این منابع عبارت‌اند از عرف بین‌المللی و رویه قضایی. با این حال به‌صورت غیرمستقیم و اجمالی می‌توان مبنای حفاظت از کوهستان‌ها را در میان آرای قضایی بین‌المللی و عرف بین‌المللی یافت ولی به لحاظ گستردگی مطالب و لزوم تحلیل دقیق

24. Mountain Partnership Secretariat. Highlighting Sustainable Food Systems in Mountains for the UN Food Systems Summit 2021. Available at <https://www.fao.org/mountain-partnership/publications/publicationdetail/en/c/1397049/>, last accessed on March 21, 2022.

25. Roberto Romeo, Sara Manuelli, Michelle Geringer, and V. Barchiesi. *Mountain farming systems—Seeds for the future: Sustainable agricultural practices for resilient mountain livelihoods*. (Food & Agriculture Org., 2021) 93.

۲۶. فضل‌الله موسوی، سیر تحولات منابع حقوق بین‌الملل محیط‌زیست (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۱)، ۴۸.

هریک به منظور تبیین مبانی مذکور و مضافاً برای رعایت اختصار، در نوشتار حاضر به منابع یادشده پرداخته نخواهد شد و تمرکز اصلی بر معاهدات بین‌المللی الزام‌آور چندجانبه است که به‌طور مشخص‌تر و صریح‌تری به حفاظت از کوه‌ها پرداخته‌اند. گفتنی است که در متن برخی از همین معاهدات، صریحاً به پاره‌ای از اصول کلی حقوق مرتبط با محیط‌زیست اشاره شده است. بر همین اساس، معاهدات یادشده، به ترتیب تاریخ انعقاد، بررسی می‌شوند. در انتهای این قسمت، همچنین به اسناد بین‌المللی حقوق نرم که متضمن همین مفاهیم هستند و همچنین مقبولیت بیشتری در جامعه بین‌المللی نیز دارند، پرداخته خواهد شد.^{۲۷}

۲-۱. معاهده آفریقایی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی^{۲۸}

این معاهده در ۱۹۶۸ منعقد شده و به‌صورت کلی و اجمالی به مسائل متنوعی از محیط‌زیست پرداخته است. با توجه به زمان انعقاد آن، مسائل زیست‌محیطی مرتبط با کوهستان‌ها به شکل امروزی مورد توجه قرار نگرفته‌اند و بر همین اساس، موجد مقرره خاصی نسبت به حفاظت از کوه‌ها نیست. تنها در انتهای معاهده، فهرستی مبنی بر مناطق حفاظت‌شده ضمیمه شده است که به اسامی برخی از کوه‌ها اشاره کرده است. با وجود این، نخستین معاهده چندجانبه الزام‌آوری بوده که به وضعیت کوه‌ها توجه کرد و به نوعی توانست زمینه تدوین معاهدات بعدی را فراهم آورد.

۲-۲. معاهده آ.سه. آن حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی^{۲۹}

این معاهده در ۱۹۸۵ در کوالالامپور میان کشورهای برونی، کامبوج، اندونزی، مالزی، میانمار، فیلیپین، سنگاپور، ویتنام و تایلند منعقد شد و تنها به‌صورت اجمالی به پاره‌ای از مسائل زیست‌محیطی پرداخته و اصولاً فاقد مقررات صریحی مرتبط با حفاظت از کوهستان‌ها است و تنها در فهرستی که در انتهای معاهده درج شده، برخی از کوه‌های مختلف در قلمرو اعضا را به‌عنوان مناطق حفاظت‌شده معرفی کرده است. با دقت در نحوه نگارش این معاهده می‌توان به شباهت بسیار زیاد آن با معاهده‌ای که پیش‌تر در مورد آفریقا منعقد شده بود، پی برد که در حقیقت بیانگر تأثیر معاهده زیست‌محیطی آفریقا بر آغاز مسیر توجه به سامانه‌های مختلف محیط‌زیست، از جمله کوهستان‌ها است.

۲۷. مقصود، آن دسته از اسناد نرمی هستند که از نظر کمی، توسط دولت‌های بیشتری مورد تأیید و تصویب قرار گرفته‌اند.

28. African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources

29. Asean Agreement on the Conservation of Nature and Natural Resources

۲-۳. معاهده حفاظت از رشته کوه آلپ

کوه‌های آلپ، شاخص‌ترین و مهم‌ترین مناطق کوهستانی در اروپای غربی با ارتفاعی حدود دو هزار تا سه هزار متر در مرز کشورهای متعددی شامل سوئیس، ایتالیا، فرانسه، آلمان، اتریش، لیختن اشتاین و اسلوونی امتداد دارند. معاهده آلپ در ۱۹۹۱ توسط کشورهای مذکور با همکاری کمیسیون اقتصادی اروپا موسوم به جامعه اقتصادی اروپا^{۳۰} تصویب و در ۱۹۹۵ لازم‌الاجرا شد. تا کنون با احتساب اتحادیه اروپا، دارای نه عضو است که علاوه بر کشورهای امضاکننده نخستین، شامل کشور موناکو نیز می‌شود. این معاهده، نخستین معاهده چندجانبه الزام‌آور در منطقه اروپا است که حاوی مقررات تقریباً جامعی نسبت به سایر معاهدات است و حتی الگویی برای سایر معاهدات دیگر نیز شده است.

اعضای معاهده توافق کردند سیاست‌های جامعی را در راستای حفاظت از آلپ و بهره‌برداری بهینه از آن در قلمرو خویش اتخاذ کنند. مسائلی که معاهده مذکور بدان پرداخته است، عبارت‌اند از حفاظت از چشم‌انداز طبیعی، تنوع گونه‌های جانوری و گیاهی، تنظیم مقررات مرتبط با کشاورزی در مناطق کوهستانی، گردشگری کوهی، اتخاذ برنامه‌های مناسب جهت استفاده از اراضی کوهستانی، جلوگیری از آلودگی اکوسیستم کوه‌ها و اجتناب از رقابت بر سر استفاده از کوه‌ها در امتداد مرزها.

معاهده آلپ ۱۹۹۱ تعهدات اعضا را در نه بخش و طی پروتکل‌هایی از ۱۹۹۴ معین کرده که همگی در راستای تکمیل معاهده اصلی هستند. مفاد ماهوی معاهده، تعهدات عمومی را مطابق سیاستی جامع جهت حفاظت از آلپ مقرر می‌دارد و جزئیات بیشتر و دقیق‌تر در پروتکل‌های یادشده تبیین شده است.^{۳۱}

به موجب ماده ۲ این معاهده، اعضا موافقت می‌کنند تا اصول، جلوگیری از خسارت فرامرزی، مسئولیت آلوده‌کننده و همکاری در سطح ملی و بین‌المللی را به مورد اجرا گذارند، ضمن اینکه منافع تمامی دولت‌های عضو، منطقه و جامعه اروپا را نیز مدنظر قرار دهند. برای مثال، اعضا باید اقدامات لازم را جهت تضمین، مسئولیت‌پذیری تأسیسات صنعتی و دیگر موجودیت‌هایی که موجبات آلودگی آلپ را فراهم می‌آورند، به انجام رسانند و این بدان مفهوم خواهد بود که در صورت وقوع آلودگی، آلوده‌کننده‌ها مسئولیت اعاده وضع به حالت سابق را به طرق گوناگون خواهند داشت. بند ۲ ماده مذکور از اعضا می‌خواهد که در یازده حوزه، اقدامات مناسب را با رویکرد اکوسیستم‌محور به انجام رسانند. همچنین مواد ۳ و ۴ از اعضا می‌خواهد که در راستای انجام تحقیقات علمی، فعالیت‌های پژوهشی مرتبط، ارزیابی‌ها، مبادله اطلاعات فنی و حقوقی که می‌تواند به تحقق هر چه

30. European Economic Community

31. ALP Media Information Service, available at <http://www.alpmedia.net>, last accessed on August 29, 2024.

بیشتر تعهدات و اهداف معاهده بینجامد، مشارکت و همکاری لازم را داشته باشند.

۲-۴. معاهده چارچوب توسعه پایدار و حفاظت از کارپاتی‌ها (مردم بومی منطقه)^{۳۲}

رشته کوه کارپارت در کشورهای جمهوری چک، مولداوی، اوکراین، مجارستان، رومانی و اسلواکی واقع شده است. معاهده چارچوب توسعه پایدار و حفاظت از کارپاتی‌ها (مردم بومی منطقه) در ۲۰۰۳ میان کشورهای مذکور منعقد و از ۲۰۰۶ لازم‌الاجرا شد. نکته قابل توجه آنکه در مقدمه کنوانسیون، معاهده حفاظت از آلپ، صریحاً به‌عنوان مبنا و مدل پذیرفته شده است.

اهداف معاهده، مطابق آنچه در مقدمه آن آمده است، اجمالاً عبارت‌اند از: حفاظت از کوه‌های کارپات، توسعه پایدار منطقه، ارتقای کیفیت زندگی مردمان بومی منطقه، توسعه اقتصادی جوامع محلی، حفظ منابع طبیعی موجود و حفاظت از ارزش‌ها فرهنگی بومیان منطقه.

در راستای تحقق اهداف مزبور، ماده ۲ این معاهده از اعضا رعایت اصول آتی را خواسته است: اصل احتیاط، اصل جلوگیری، اصل مسئولیت آلوده‌کننده، اصل مشارکت عمومی و همکاری‌های فرامرزی. به‌طور خاص ماده ۴ از اعضا می‌خواهد تا در راستای مواردی که در همین ماده معین شده، به اصول پیش‌تر گفته‌شده پایبند باشند و اقدامات اجرایی متناسب را به انجام رسانند. موارد مذکور در ماده ۴ عبارت‌اند از حفاظت از تنوع زیست‌محیطی، حفاظت از چشم‌انداز طبیعی منطقه، حفاظت و استفاده بهینه از منابع آبی، ارتقا و گسترش یکپارچگی بافت رودخانه‌ها، کشاورزی پایدار و بهینه در منطقه و تقویت زیرساخت‌ها جهت کاهش تردهای غیرضروری.

ماده ۱۰ مقرر می‌دارد که برای حفاظت از کوهستان و سلامت جوامع انسانی مستقر در منطقه و مضافاً کاهش عواقب و جبران خسارات به‌بارآمده از صنایع و کارخانه‌های موجود در مناطق کوهستانی، دولت‌ها باید در راستای ارتقای فناوری‌های منجر به تولید پاک‌تر و همگام‌تر با محیط‌زیست اقدام کنند.

همچنین مطابق مواد ۱۴ تا ۱۶، دو نهاد به نام‌های کنفرانس اعضا و دبیرخانه نیز برای اجرای دقیق‌تر معاهده تشکیل می‌شوند. کنفرانس اعضا مطابق ماده ۱۴ سالانه تشکیل خواهد شد و دو وظیفه اصلی دارد: اصلاح معاهده در صورت اقتضا و تصویب پروتکل‌های مرتبط. وفق مواد ۱۵ و ۱۶ نیز دبیرخانه مسئول تدوین و ارسال گزارش‌های اعضا است. شاید بتوان جالب‌توجه‌ترین مقررۀ این معاهده را ماده ۲۰ آن مبنی بر روش حل اختلافات ناشی از معاهده و تفسیر آن دانست که باید مطابق حقوق بین‌الملل به انجام رسد.

۲-۵. معاهده چارچوب حفاظت از محیط‌زیست برای توسعه پایدار در آسیای

مرکزی^{۳۳}

این معاهده، سال ۲۰۰۶ در شهر عشق‌آباد ترکمنستان میان کشورهای آسیای مرکزی یعنی قزاقستان، تاجیکستان، ترکمنستان و ازبکستان منعقد شد. در مقدمه آن ذکر شده است، اجمالاً هدف از معاهده عبارت است از: «حفاظت از محیط‌زیست منحصر به فرد آسیای میانه و استفاده پایدار از منابع آن با لحاظ اهمیت ارتقای سطح اقتصادی و اجتماعی برای نسل حاضر و نسل‌های آینده با اتخاذ سیاست‌های منسجم زیست‌محیطی و هماهنگی قوانین و مقررات در زمینه‌های مرتبط با محیط‌زیست و توسعه برای برآورده‌سازی نیازهای اساسی انسان، بهبود شرایط زندگی و تضمین آینده‌ای امن».

ماده ۱۲ به حفاظت از کوهستان‌ها اختصاص یافته است. بند ۱ آن اعلام می‌دارد: «طرف‌های متعاقد با استفاده از طرح‌های منطقه‌ای و سایر اقدامات و تدابیر دوجانبه و چندجانبه برای همکاری بیشتر و تا آنجا که مقتضی است، تمام اقدامات لازم را برای جلوگیری از تخریب اکوسیستم‌های کوهستانی انجام می‌دهند». همچنین به ترتیب بخش‌های (الف) و (ب) و (ج) از بند ۲ همین ماده می‌افزایند: «اقدام مشترک برای توسعه و اجرای تدابیر مرتبط با توسعه پایدار، متناسب با شرایط خاص مناطق کوهستانی، اقدامات مشارکتی برای احیای اکوسیستم‌های کوهستانی، ایجاد ساختارهای مؤثر منطقه‌ای برای توسعه پایدار مناطق کوهستانی».

۳. حفاظت از کوهستان‌ها به موجب اسناد غیرالزام‌آور (حقوق نرم)

همان گونه که پیش‌تر اشاره شد، حقوق نرم، بخشی از حقوق بین‌الملل محیط‌زیست است و برای مطالعه دقیق‌تر میزان تعهدات دولت‌ها و به‌طور کلی میزان توجه حقوق بین‌الملل به مقوله حفاظت از کوه‌ها، ناگزیر باید به آن رجوع کرد. اما نباید فراموش کرد که اسناد حقوق نرم در این زمینه به‌وفور وجود دارد و طبیعتاً بررسی مفصل آن‌ها در این نوشتار نمی‌گنجد. در اینجا تنها به مهم‌ترین سند موجود در منظومه حقوق نرم که به میزان بالایی مورد قبول جامعه بین‌المللی است، در راستای تبیین تعهدات دولت‌ها در حفاظت از کوه‌ها پرداخته خواهد شد. سند مذکور، همان دستورالعمل ۲۱ است که در ۱۹۹۲ پس از کنفرانس سازمان ملل متحد درباره محیط‌زیست و توسعه در ریودوژانیرو به امضای نمایندگان حدود ۱۷۸ کشور رسید و فارغ از اهمیت میزان مقبولیت بالای آن، حاوی مطالب قابل‌اعتنایی در حوزه حفاظت از کوه‌ها است که در ادامه بدان پرداخته خواهد شد. مطابق دستورالعمل ۲۱، در حوزه‌های زیر باید اقدامات لازم برای حفاظت از کوه‌ها صورت

33. The Framework Convention for the Protection of the environment for sustainable development in Central Asia

گیرد: «حفاظت از منابع آبی، تنوع زیست‌محیطی و جنگل‌های مناطق کوهستانی، جلوگیری از بروز اثرات منفی تغییرات اقلیمی بر این مناطق و لزوم مدیریت پایدار گردشگری در کوهستان». بخشی از مفاد فصل ۳۸ از این دستورالعمل، به موضوع کوه‌ها اختصاص یافته است.^{۳۴}

مطابق این دستورالعمل، نمایندگان دولت‌ها توافق کردند تا آگاهی و اطلاعات مردمان ساکن مناطق کوهستانی را نسبت به موارد مزبور به طرق مختلف افزایش دهند و از اقدامات این دسته از افراد در راستای جلوگیری و کاهش تخریب مناطق کوهستانی، حمایت‌های لازم را به عمل آورند. همچنین مقرر شد تا اقدامات مقتضی دیگر برای حل مشکلات کوهستان‌ها از جمله پیش‌بینی مناطق مسکونی جایگزین برای بومیان مناطق کوهستانی در راستای کاهش بهره‌برداری از منابع این مناطق صورت پذیرد.

بر مبنای این دستورالعمل، اقدامات دیگری نظیر تهیه و تدوین موافقت‌نامه‌های ویژه مناطق کوهستانی در مناطق خاص به انجام رسید. افزون بر این، اعضای معاهده حفاظت از رشته‌کوه کارپات در متن مقدمه، ضمن تأکید بر اهمیت و نقش کوه‌ها در محیط‌زیست، صریحاً بر اقدام مطابق موارد مصرح در فصل ۱۳ دستورالعمل ۲۱ اذعان نمودند. دستورالعمل ۲۱ به صورت مستقیم و غیرمستقیم موجب ایجاد اسناد غیرالزام‌آور فراوانی در حوزه حفاظت از کوه‌ها شده است که وجه مشترک تمامی آنان پیروی از چارچوب تقریباً یکسانی چه از منظر شکلی و چه از منظر محتوایی است. برخی از آن‌ها عبارت‌اند از منشور حفاظت از رشته‌کوه‌های پیرنه^{۳۵} میان فرانسه و اسپانیا ۱۹۹۵، اعلامیه کوه‌ها و ارتفاعات افریقا^{۳۶} ۱۹۹۷، اعلامیه کوهستان کاتماندو^{۳۷} ۱۹۹۷ که علاوه بر حفاظت از محیط‌زیست این کوهستان، بر احترام و حفاظت از فرهنگ بومی آنان نیز تأکید دارد و اعلامیه کوزکو^{۳۸} ۲۰۰۱ درباره توسعه پایدار اکوسیستم کوهستان.^{۳۹}

نتیجه

از زمان شکل‌گیری معاهده حفاظت از آلپ در ۱۹۹۱ و متعاقب آن، تصویب بخش ۱۳ دستورالعمل ۲۱، اسناد غیرالزام‌آور متعددی به تصویب رسیده است. همین امر به خوبی بیانگر تمایل و فهم جامعه بین‌المللی نسبت به ایجاد تعادل میان توسعه اقتصادی و حفاظت از محیط‌زیست است که مستلزم اتخاذ رویکرد محیط‌زیستی جامع و کاربردی است. با این حال، همچنان توسعه ادبیات

۳۴. فضل‌الله موسوی، سیر تحولات منابع حقوق بین‌الملل محیط‌زیست (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۱)، ۶۵.

35. Charter for the Protection of the Pyrenees

36. African Mountains and Highlands Declaration

37. Kathmandu Declaration

38. Cusco

۳۹. برای اطلاعات بیشتر، ن.ک:

<https://www.ethnobiology.net/what-we-do/core-programs/global-coalition-2/cusco-declaration/>

حقوق بین‌المللی در این زمینه و مضافاً اجرای اسناد حاضر، کاملاً ضروری به نظر می‌رسد. به‌طور ویژه، ضرورت مذکور در خصوص کشورهای اسلامی با توجه به آیات متعدد قرآن کریم مبنی بر اهمیت کوه‌ها، دوچندان است. برای مثال، آیه ۱۹ سوره حجر و آیه ۱۶ سوره نحل، صریحاً به اهمیت و نقش کوه‌ها اشاره کرده‌اند و به همین جهت، سازمان‌های بین‌المللی اسلامی باید با الگوگرفتن از سایر کشورها، توجه خاصی به این مهم کنند.

معاهده حفاظت از آلپ در نوع خود، پیشرفته‌ترین نظام حقوقی منطقه‌ای برای حفاظت از کوهستان تا به امروز است و سنگ بنای معاهدات منطقه‌ای و بین‌المللی در این زمینه برای آینده خواهد بود. اسناد حقوق بین‌المللی اخیر درباره سایر مناطق کوهستانی نیز نشان‌دهنده کارایی معاهده مزبور است. معاهدات دیگری نیز با الگوگرفتن از آن در حال شکل‌گیری هستند، مانند پیش‌نویس حفاظت از رشته‌کوه‌های آلتا واقع در مرز کشورهای مغولستان، قزاقستان، چین و روسیه، و همچنین پیش‌نویس معاهده حفاظت از رشته‌کوه کوزکو، واقع در مرز کشورهای ارمنستان، جمهوری آذربایجان، گرجستان و روسیه. با وجود این، مسلماً معاهده مذکور به واسطه ماهیت منطقه‌ای و دامنه جغرافیایی محدود آن، همچنان برای حفاظت از کوه‌ها و اکوسیستم شکننده آن‌ها با استعانت از ابزارهای حقوق بین‌الملل، راه طولانی را در پیش دارد. شاید روند شکل‌گیری حقوق نرم بتواند کمک شایانی به هموارنمودن این مسیر نماید زیرا شکل‌گیری عرف بین‌المللی به‌ویژه در حوزه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به‌ندرت رخ می‌دهد. به‌علاوه، عموماً شکل‌گیری عرف بین‌المللی برای حفاظت از محیط‌زیست در قالب تعهدات بین‌المللی به واسطه مشکلات متعددی که در زمینه اجرا و تفسیر به همراه دارد، کافی نخواهد بود. با این حال نمی‌توان شکل‌گیری عرف‌های بین‌المللی را دست‌کم در حوزه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به‌طور کلی انکار یا رد نمود.

در مجموع به نظر می‌رسد که در راستای پیشگیری از تهدیداتی که متوجه اکوسیستم کوهستان‌ها است و همچنین مشکلاتی که هم‌اکنون دامن‌گیر آن است، تدوین معاهدات چندجانبه الزام‌آوری که به موضوع کوه، مناطق کوهستانی و مسائل پیرامون آن اختصاص یافته‌اند با توجه به تجربه موفق معاهده حفاظت از آلپ، مؤثرترین روشی باشد که دولت‌ها بتوانند اتخاذ کنند تا از این رهگذر نه‌تنها نگرانی‌ها و دغدغه‌های زیست‌محیطی مرتبط را رفع و رجوع نمایند بلکه به شکل معقولی نیز از منافع ملی خویش نیز حفاظت کنند، چه اینکه مسئله اکوسیستم کوهستان‌ها غالباً منحصر به یک کشور نیست و ماهیتاً موضوعات مرتبط با آن به سایر کشورها، به‌ویژه کشورهای مجاور سرایت می‌کند که در صورت عدم چاره‌اندیشی نسبت به آن‌ها، ممکن است مولد اختلافات سیاسی و حقوقی شود.

منابع:

قرآن کریم

الف. فارسی

– کتاب

۱. بدیعی، ربیع. *جغرافیای مفصل ایران*. تهران: نشر اقبال، ۱۳۷۸.
۲. پورهاشمی، سیدعباس و بهاره ارغند. *حقوق بین‌الملل محیط‌زیست*. تهران: انتشارات دادگستر، ۱۳۹۲.
۳. پورهاشمی، سیدعباس. *دیپلماسی محیط‌زیست و تأثیر آن بر تعاملات بین‌المللی و صلح جهانی*. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۶.
۴. مسعودی، علی. *حقوق بین‌الملل محیط‌زیست: با تکیه بر نقش دیوان بین‌المللی دادگستری*. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۴.
۵. مشهدی، علی. *حق بر محیط‌زیست سالم: الگوی ایرانی-فرانسوی*. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۲.
۶. تسون، فرناندو. *فلسفه حقوق بین‌الملل*. ترجمه: محسن محبی. تهران: انتشارات شهر دانش، ۱۳۹۴.
۷. موسوی، فضل‌الله. *سیر تحولات منابع حقوق بین‌الملل محیط‌زیست*. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۱.
۸. تقی‌زاده انصاری، مصطفی. *حقوق محیط‌زیست در ایران*. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۸.
۹. ساعد، نادر، احمدعلی محسن‌زاده و علی سمیعی. *حقوق محیط‌زیست (نظریه‌ها و رویه‌ها)*. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۴.

– مقاله

۱. دبیری، فرهاد، عباس پورهاشمی و فخرالضحی روستا، «بررسی اصول و مفاهیم حقوق بین‌الملل محیط‌زیست با نگاهی به توسعه پایدار». *علوم و تکنولوژی محیط‌زیست* ۱۱، شماره ۳ (۱۳۸۸).
۲. آیرم، منصور، حجت سلیمی ترکمانی و محمد موسی‌زاده، «جایگاه حقوق نرم در رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی از منظر پوزیتیویسم حقوقی»، *پژوهش‌های حقوقی* ۲۲، ۵۳ (۱۴۰۲).

- پایان نامه

۱. زارعی، سحر. نظام مسئولیت بین‌الملل دولت‌ها در قبال خسارات زیست‌محیطی. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده حقوق دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، ۱۳۹۰.
۲. یوسفی، محسن. توسعه پایدار و حفاظت از محیط‌زیست از دیدگاه حقوق بین‌الملل. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده روابط بین‌الملل وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰.
۳. فیلی، محمد. تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در مراقبت از جنگل‌ها با تأکید بر پدیده آتش‌سوزی. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۸.

ب. انگلیسی**- Books**

1. Romeo, Rosalaura, Flavia Grita, Fabio Parisi, and Lauro Russo. *Vulnerability of mountain peoples to food insecurity: updated data and analysis of drivers*. Food & Agriculture Org., 2020.
2. Romeo, Roberto, Sara Manuelli, Michelle Geringer, and V. Barchiesi. *Mountain farming systems—Seeds for the future: Sustainable agricultural practices for resilient mountain livelihoods*. Food & Agriculture Org., 2021.
3. Sands, Philippe. *Principles of International Environmental Law*. 2nd ed., Cambridge Publication, 2003.

- Article

1. Makino, Yuka, Sara Manuelli, and Lindsey Hook. "Accelerating the movement for mountain peoples and policies." *Science* 365, no. 6458 (2019): 1084-1086.